

ՍԱՐԳԻՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

**ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ
ՄԵՐ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Բ. ՀԱՏՈՐ

1966

ՏՊԱՐԱՆ ՍԵԻԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ

SEVAN
PRINTING HOUSE
P. O. BOX 2669
BEIRUT, LEBANON

3436

9(47.925)

Handwritten signature

ՍԱՐԳԻՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Կ-26

ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ
ՄԵՐ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բ. ՀԱՏՈՐ

1966
ՏՊԱՐԱՆ ՍԵՒԱՆ
ՊԵՅՐՈՒԹ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ

«ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»-ու առաջին հատորը, որ հրատարակուեցաւ «Սեւան» տպարանին մէջ, Պէյրութ, բաւական հետաքրքրութիւն արթնցուց։ Ստացայ կարգ մը հանրածանօթ ազգայիններու կողմէ գնահատական նամակներ, որոնք թէեւ ինծի պատճառեցին անձնական գոհունակութիւն, բայց ոտբեւէ կերպով չեն ծառայեր «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»-ու հրատարակման նպատակին, որ եղած է մատնանչել անցեալի սխալները, ուշքի բերել մեր քաղաքական կեանքի զեկավարները եւ արթնցնել սփիւռքի հայ ժողովուրդը։ Իմ անձնական տպաւորութիւնս այն է որ սփիւռքի հայ մամուլը պէտք եղածին չափ չօգտագործեց «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»-ու մէջ յայտնուած գաղափարները։ Այս մասին թերեւս կրկին անդրադառնամ երկրորդ հատորս չվերջացուցած։

Վերջին տարուան ընթացքին պատահեցան քաղաքական երկու կարեւոր դէպքեր սփիւռքի Հայութեան համար, որոնց հանդէպ մեր քաղաքական զեկավարներուն բռնած ընթացքը

կ'ապացուցանէ որ 1878ի Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր որեւիցէ բան չէ փոխուած անոնց մտայնութեան մէջ: Այս պատճառաւ է որ որոշեցի դրել «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»-ու երկրորդ հատորը, բացատրելու համար մեր ժողովուրդին թէ ի՛նչպէս պէտք էր շարժիլ 1878ի Պերլինի Վեհաժողովին ընթացքին, ի՛նչ քայլեր պէտք էր առնել Վեհաժողովին ձախողութենէն ետք, ի՛նչ պէտք էր ընել 1920ի յաջորդող տարիներու ընթացքին եւ մանաւանդ ի՛նչ պէտք էր ընել ներկայիս մեր դատի յաջողութեան համար:

Վերոյիշեալ երկու քաղաքական դէպքերը հետեւեալներն են.—

Ա.— Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարին Մոսկուա այցելութիւնը:

Բ.— Մեծ Եղեռնի Յիսմամբակիին առքիւ Ազգերու Միութեան դիմում:

Թուրք արտաքին գործոց նախարարին Մոսկուա այցելութեան առթիւ, ինչպէս կարգացինք Պէյրութի «Սփիւթի» շաբաթաթերթին մէջ, կարգ մը ջանքեր թափուած են համախորհուրդ դիմում կատարելու Մոսկուա, որպէսզի հայկական պահանջները մոռացութեան չտրուին: Կ'երեւի Ռամկավար կուսակցութիւնը, Դաշնակցութեան առաջարկած է միասնաբար երկու կուսակցութեանց անունով

հեռագրել Մոսկուա(*), Միկոյեանին, Քոսիկինին եւ նաեւ Ն. Յարութիւնեանին, եւ Դաշնակցութեան մերժումին վրայ, Ռամկավարներ առանձինն կը հեռագրեն:

Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարին այցելութենէն ետք, հրատարակուեցաւ պաշտօնական հաղորդագրութիւն մը, որուն մէջ ի միջի այլոց կը յիշուին հետեւեալ երեք կէտերը.—

Ա.— Սովետական Միութիւնը կը ճանչնայ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը:

Բ.— Երկու կողմերը կը խոստանան ամէն ջանք թափել իրենց բարի դրացիական յարաբերութեանց բարելաման համար:

Գ.— Երկու կողմերը կ'ընդունին փոքրամասնութեանց իրաւանց պաշտպանութիւնը:

Այս խիստ դիւանագիտական լեզուով դրուած հաղորդագրութեան դէմ կը բողոքեն Պէյրութի Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը «ԶԱՐԹՕՆԲ» եւ «Սփիւթի» անկախ շաբաթաթերթը եւ իրենց դժոգութիւնը կը յայտնեն՝ դիմելով նոյնիսկ լեզուադարութեան: Պիտի խնդրէի «Զարթօնք»ի և «Սփիւթ»ի խմբագրապետներէն որ պահ մը ինքզինքնին դնեն Միկոյեանի և Քոսիկինի դիրքերուն

(*) Ստուգման կարգու է այս տեղեկութիւնը:

մէջը^(*), եւ նկատի առնեն որ անոնք պատաս-
խանատուութիւնը ունին ոչ միայն 200 միլիոն-
նոց սովետ ժողովուրդներուն ճակատադրին,
այլ նաեւ կարելի է ըսել համայն աշխարհի
մարդկութեան ճակատադրին եւ իրենց մէկ
սխալ քայլը կրնայ ամենուն ոչնչացման պատ-
ճառ դառնալ: Ուստի անոնք, Միկոյեանը եւ
Քոսիկինը չափ զգոյշ պիտի ըլլան նոյնիսկ ի-
րենց հանրային արտայայտութեանց մէջ, իսկ
զալով պաշտօնական հաղորդագրութեանց՝
միայն ու միայն դիւանագիտական ժխտ լե-
զու մը գործածելու պարտաւորութեան մէջ
են:

Կասկած չկայ որ Թուրքիոյ արտաքին
գործոց նախարարին Մոսկուա այցելութեան
նախաձեռնակ եղած է ո՛չ թէ Թուրքիան, այլ
Սովետական Միութիւնը, որ ինչպէս կ'երեւի
իր ապահովութեան համար կը փափաքի լաւ
յարաբերութիւն ունենալ Թուրքիոյ հետ եւ
զայն կարելի եղածին չափ հեռացնել արեւ-
մըտեան պետութիւններէն: Այս պարագաներու
տակ եթէ անոնք պատեհ չեն նկատած հայկա-
կան պահանջքի մասին խօսիլ, միթէ՞ կարելի
է արդարացիօրէն քննադատել զանոնք, քանի

(*) Իսկ եթէ անոնք իրենք զիրենք հայ ժողո-
վուրդի դիրքին մէջ...:

Ծ. ՀՐԱՏ.

որ այդ պարագային Թուրքիոյ նախարարը
պիտի առարկէր. «մինչ դուք մեզ հոս հրաւի-
րեցիք որպէսզի մեր բարի դրացիական յարա-
բերութիւնները բարեփոխենք, դուք հակառակը
կ'ընէք՝ մեզմէ հողային պահանջքներ ընելով,
դիտնալով հանդերձ որ մեր արեւմտեան դաշ-
նակիցները մեր ներկայ սահմանները ապահո-
ված են»: Կրնայ նաեւ յիշեցնել նախկին նա-
խագահ Թրումէնին այն յայտարարութիւնը
թէ Միացեալ Նահանգներուն սահմանները Ա-
րարատէն կը սկսին եւ աւելցնել թէ անոնք
չդժնանալով այսչափով՝ Թուրքիան մասնակից
ըրին Ատլանտեան Ուխտին, որպէսզի այդ ուխ-
տին բոլոր անդամները պարտաւորուած ըլլան
իրենց ներկայ սահմանները ապահովելու:

Սակայն դատելով հրատարակուած հա-
ղորդագրութենէն, շատ հաւանական կը թուի
որ խօսուած ըլլայ մեր պահանջքին մասին ալ:
Ապա թէ ոչ ի՞նչ նշանակութիւն պիտի ունենար
հաղորդագրութեան երրորդ յօդուածը, ուր
կը շեշտուի թէ երկուստեք կ'ընդունին փոփ-
րամասնութեանց իրաւանց պաշտպանութիւ-
նը: Ուստի շատ հաւանական է որ խօսակցու-
թիւնը տեղի ունեցած է մօտաւորապէս հե-
տեւեալ կերպով. — Սովետ պետերը կրնան
ըսած ըլլալ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նա-
խարարին թէ իրենց ժողովուրդը խաղաղու-
թիւն կը բաղձայ, որպէսզի վայելէ մեծ յեղա-
փոխութենէն ձեռք բերուած արդիւնքները եւ

կը փափաքի ամբողջովն թաքի դրացիական կապերը: Այս բացման խօսքէն ետք զիտել տուած կրնան ըլլալ որ թէեւ անցեալին պատճառով զորոք էին Տարտանելի քանքարի մասին այն համոզումով որ նման քոնթրոլ մը օգտակար պիտի ըլլար երկու կողմերու ապահովութեան համար, ինչպէս նաեւ պահանջած էին Հայկական դաւաճներու կցումը Սովետ Հայաստանին: Ներկայիս իրենք չեն պնդեր Տարտանելի մասին, բայց կը խորհին որ Թուրքերըն ալ համամիտ են որ Հայերուն կրած մեծ կորուստներուն համար հատուցում մը պէտք է:

Թուրք նախարարը իբր լաւ ղեւանդէտ տրամաբանած կրնայ ըլլալ հետեւեալ կերպով. — «Թէեւ ներկայիս Հայերուն համար հողային զիջում մը չի պահանջուիր, բայց մարդ չի կրնար դուշակել թէ ինչեր կրնան պատահիլ ապագային: Թերեւս Զինաստանի վիթխարի աճման պատճառաւ, Միացեալ Նահանգները եւ Սովետական Միութիւնը ստիպուած ըլլան համաձայնութեան մը գալ եւ նոյնիսկ զինակցիլ: Այդ պարագային Սովետ Միութիւնը կրնայ պահանջել Եալթայի համաձայնութեան տառացի դործադրութիւնը, որ պիտի նշանակէր Թուրքիան Սովետ Միութեան քմահաճոյքին յանձնել: Քանի որ «այժմ անմիջական պահանջ չկայ, աւելորդ տարակարծութիւն չստեղծեմ»: Ուստի արտայայտուած կրնայ

ըլլալ հետեւեալ իմաստով. — «Կ'ընդունինք որ Հայերը իրաւունք ունին հատուցման, բայց կը յուսամ որ դուք ալ ինծի հետ համաձայն էք թէ այդ մասին անմիջական դժացում տալը ներկայիս անկարելի է: Սկզբունքով ընդունելով հանդերձ Հայերու հատուցման իրաւունքը, մենք ներկայիս դժանանք ջանալով բարւոյն մեր բարի-դրացիութեան յարաբերութիւնները»: Այս համաձայնութիւնը բոլորովին ակնյայտ չընկելու համար, գործածած են հաղորդագրութեան մէջ խիստ նուրբ ղեւանդէտական լեզու եւ փոխանակ ըսելու թէ Սովետ Միութիւնը կը ճանչնայ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը պայմանաւ որ Թուրքիա յարգէ փոքրամասնութեանց իրաւունքը, հրատարակած են հաղորդագրութիւնը վերոյիշեալ ձեւով: Ապա թէ ոչ կրկին կ'ըսեմ, ի՞նչ նշանակութիւն պիտի ունենար փոքրամասնութեանց իրաւանց պաշտպանութեան շեշտումը:

Գալով երկրորդ քաղաքական դէպքին, ինչպէս վերեւ նշեցի, անիկա Մեծ Եղեռնի Յիսթորիան կ'ըսէ Սկզբնական Միութեան առաջարկուած դիմումն է:

Անցեալ տարի Յունիսին վերջերը երբ Նիս կը գտնուէի, բարեկամ մը ինծի յայտնեց թէ Դաշնակցականները պնդած են որ այդ դիմումին կը մասնակցին պայմանաւ որ Թրքահայաստանի ազատագրութիւնը հողերու ճակատա-

դիրը որոշուել հետադային, նախընտրաբար անկախ դոյալիճակով մը։ Այս խնդրոյն շուրջ սփիւռքի հայ թերթերուն մէջ եւրեւցան զանազան դրուժիւններ, մանաւանդ Պէյրութի շարաթաթերթ «Սփիւթի»-ը շատ յուսալից էր որ համաձայնութիւն մը պիտի գոյանայ եւ միահամուռ դիմում մը պիտի կատարուի 1965ին։ Աւելորդ է ըսել թէ այդքան կարճ ժամանակամիջոցին մէջ կարելի պիտի չլլար համաձայնիլ, պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնել եւ գետին պատրաստել կատարուելիք դիմումին յաջողութեան համար։ Իմ կարծիքովս առնուազն երկու տարուան աշխատութեան պէտք կար այս տեսակ դիմում մը ներկայացնելու համար։ Վերջ ի վերջոյ Պէյրութի «ՆԱՅԻՐԻ» շարաթաթերթին մէջ կարդացինք որ Ռամկավարներ եւ Դաշնակցականներ համաձայն են որ ներկայիս ոչ արեւմտեան, ոչ ալ արեւելեան պետութիւնները տրամադիր են հայկական խնդիրը վերարծարծելու եւ քանի որ երկու կուսակցութիւնները համաձայն չեն կատարուելիք դիմումին բնոյթին մասին, լաւագոյն էր առ այժմ յետաձգել։ Ես ալ իրենց հետ համամիտ եմ որ ներկայիս ոչ ոք նախանձախնդիր պիտի ըլլայ վերարծարծելու հայկական խնդիրը։ Արեւմտեան պետութիւնները չեն փափաքիր, որոյ՛հետեւ Թուրքիան ներկայիս իրենց դաշ-

նակիցն է։ Անոնք արդէն առաջին օրէն մոռացութեան տուած էին Եալթայի համաձայնութեան Թուրքիոյ վերաբերեալ յօդուածը, ապահոված՝ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը եւ Ատլանտեան ուխտին մէջ առած զայն։ Այս պայմաններու տակ շատ բնական է որ ո՛չ Սովետ Միութիւնը եւ ո՛չ ալ Սովետ Հայաստանը պիտի փափաքէին նախաձեռնակ ըլլալ խնդրոյ մը, որ Արեւմտեան պետութեանց անմիջական ընդդիմութեան պիտի հանդիպէր եւ դատապարտուած պիտի ըլլար ձախողութեան։ Ուստի արդար չէ՛ զանոնք ապտեհ եւ անպատեհ առիթներով մեղադրել, քանի որ անոնք ո՛չ մէկ բան պիտի կարենային ընել, մինչեւ որ ներկայ քաղաքական կացութիւնը փոփոխութեան ենթարկուէր։

«ՆԱՅԻՐԻ»-ի նոյն թիւին մէջ կը խօսուի նաեւ Լատին Ամերիկայի մէջ մարմին առած խմբակցութեան մը մասին, որ կազմուած է զանազան խաւերէ, Ռամկավար, Դաշնակցական, Հնչակեան եւ նաեւ չէզոքներէ եւ որ կ'առաջադրէ հետապնդել Հայկական պահանջները։ Ես ալ համամիտ եմ «ՆԱՅԻՐԻ»-ի թէ այս տեսակ խայտարղէտ մարմին մը չի կրնար օգտաշատ դործ կատարել եւ անշուշտ թէ դատապարտուած է լուծման։ Նաեւ ի միջի այլոց ըսեմ թէ «ՆԱՅԻՐԻ» կը սխալի կարծելով թէ հայկական խնդիրը կրնայ լուծուիլ արտաքին գործոց նախարարներու սեղաններու վրայ։

Ասկէ ոչ մէկ յոյս, ան միայն կրնայ յաջող ելք ունենալ Միացեալ Ազգերու ժողովին մէջ, որուն համար բոլորովին տարբեր աշխատանքի պէտք կայ:

Հիմա հոս քննենք Դաշնակցութեան պահանջը անկախ Հայաստանի մասին եւ հարցընենք մենք մեզի թէ իրաւական ի՞նչ հիմունքնք այս տեսակ պահանջի համար: Երկրորդ, Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան կողմէ այս տեսակ պահանջք մը նկատի առնելու կարելիութիւնը կա՞յ: Երրորդ, այս տեսակ պահանջք մը Հայութեան շահուն կը ծառայէ՞:

Սփիւռքի Հայութեան գրեթէ 99 առ հարիւրը ծնած չէ ներկայ Հայաստանի սահմաններուն մէջ եւ ոչ ալ իրենց ծնողքը: Անոնք եղած են թրջահպատակ եւ մասամբ մը ազատելով ջարդերէն ապաստանած են զանազան օտար երկիրներ:

Ուստի միթէ իրաւունք ունի՞ն անոնք Սովետ Հայաստանի մէջ գտնուող երկու միլիոնէ աւելի Հայութեան անունով խօսելու: Երկրորդ, պահ մը ենթադրենք թէ Ազգերու Միութիւնը նկատի առաւ նման դիմում մը եւ որոշեց վիճարանութեան նիւթ դարձնել իր ընդհանուր ժողովներէն մէկուն մէջ: Այդ պարագային անշուշտ Սովետ Միութեան ներկայացուցիչը վերոյիշեալ պատճառները մէջբերելով պիտի յայտարարէ թէ թրջահպատակ եղած Հայերը ո՛չ մէկ իրաւունք ունին ներկայ

Հայաստանի Հայութեան անունով խօսելու, ինչպէս նաեւ կրնայ աւելցնել թէ եթէ Սովետ Հայաստանի սահմաններուն մէջ բնակող Հայեր կը փափաքին անջատուիլ Սովետ Միութենէն եւ ըլլալ անկախ, այս կէտին շուրջ իրենց Սահմանադրութիւնը շատ որոշ է, որուն այս ինչ յօդուածին համաձայն կրնան պահանջել իրենց ազատութիւնը եւ Սովետ Միութիւնը չի կրնար որեւէ առարկութիւն ունենալ: Իսկ գալով Հայերու շահու տեսակէտին, Դաշնակցութիւնը նկատի չ'առնե՞ր որ իրենք կը խաղան միեւնոյն դերը ինչ որ Թուրքերը խաղացին 1918ին, անջատելով Հայաստանը Կովկասեան Միութենէն, որպէսզի դայն առանձին ընել աւելի դիւրութեամբ խեղդամահ ընեն: Կայ ուրիշ պարագայ մը, ի՞նչպէս կարելի է Անկախ Հայաստան պահանջել երբ դեռ առկախ հողային պահանջներ ունինք Վրաստանէն, Ադրպեյճանէն եւ Թուրքիայէն: Այս տեսակ պահանջ մը ուրիշ բան չի նշանակեր, այլ միայն բացէ ի բաց արգելք ըլլալ հայկական պահանջներու հետապնդման:

Հոս տեղին է յիշել Սիամանթոյի «Ինչ որ Գերմանուհին պատմեց» գրութիւնը: Խեղճ Սիամանթոյ, շատ աւելի ահռելի ոճերներ գործուեցան քու գրութենէդ շուրջ քսան տարի ետք, որուն զո՞հ գացիր դուն ի՞նքդ, ինչպէս նաեւ գրեթէ Հայութիւնը: Բայց ցաւալի է որ վերապրած Հայութեան ղեկավարները ոչ

միայն մոռցած են այս ամէնը, այլեւ յիսուն տարիներէ ի վեր փոխանակ սատարելու նորաստեղծ Հայաստանի ուժեղացման, անոնք իրար ըզկտելէ եւ Հայաստանը քարկոծելէ դուրս ուրիշ գործ մը տեսած չեն:

Բուն նիւթիս անցնելէ առաջ, կը փափաքեմ կրկին պարզել իմ տեսակէտներս թրքահայ յեղափոխութեան, անոր ղեկավարներուն, ինչպէս նաեւ մեր քաղաքական կեանքի պաշտօնական ղեկավարներուն մասին:

Հայ Յեղափոխութիւնը թրքահայերը չեն ստեղծած: Իմ հաստատ համոզումս այն է որ եթէ թրքահայ քաղաքական կեանքի ղեկը մընացած ըլլար թրքահայ երիտասարդութեան ձեռքը, անոնք երբեք նախաձեռնարկ պիտի չըլլային յեղափոխական շարժման, որովհետեւ անոնք շատ լաւ գիտէին որ կարելի չէր այս տեսակ յեղափոխութիւն մը յաջողցնել: Զարդացած եւ գիտակից երիտասարդութիւնը շատ շատ պիտի քարոզէր հայ ժողովուրդի եւ ի մասնաւորի հայ գիւղացիութեան ունենալ արժանապատուութեան զգացում եւ առնականութիւն՝ գլուխ չծռելու համար թուրքին եւ Բիւրտին անիրաւ պահանջներուն առջեւ, հետեւիլ ակն ընդ ական եւ ատամն ընդ ատաման սկզբունքին, որպէսզի անոնք չհամարձակին զիրենք կեղեքելու: Այս տեսակ կեցուածք մը պիտի ստիպէր Բիւրտերը դասերնին առնել եւ

հանդիստ ձգել բնակչութիւնը:

Թէեւ Արմենական շարժումը կազմակերպուած էր թրքահայերու կողմէ, բայց ան յեղափոխական պիտակ չունէր: Մեր չար բախտէն ժընեւի ռուսահայ ուսանողները կազմեցին 1887ին «Հնչակեան կուսակցութիւնը»: Իսկ 1890ին կազմուեցաւ Թիֆլիսի մէջ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն» կուսակցութիւնը: Երկուքն ալ տարուած այն ժամանակներուն Ռուսիոյ մէջ տիրող յեղափոխական հոսանքէն եւ տեղեակ ըլլալով թուրքիոյ մէջ Հայերու դէմ գործուած կեղեքումներուն եւ առեւանդումներուն, որոշեցին գործել թրքահայաստանի մէջ հակառակ որ բացարձակապէս անտեղեակ էին թրքահայ կեանքի իրականութեանց: Ես կասկած չունիմ անոնց հայրենասիրական զգացումներուն անկեղծութեան մասին, թէեւ կան մարդիկ որ այս բարեմասնութիւնն ալ կը զլանան անոնց, առարկելով թէ անոնցմէ շատերուն կիները օտար էին եւ իրենք կը գործէին օտար ազգեցութեան տակ: Ես այս ամբաստանութեան հաւատացողներէն չեմ, բայց վստահօրէն կարելի է ըսել թէ անոնք քաղաքականութենէ բան մը չէին հասկնար եւ անտեղեակ էին տարրական դիւանագիտութեան: Անոնք զուրկ էին պատասխանատուութեան զգացումէն, ճշգրիտ դատողութենէ եւ ողջմտութենէ: Միայն տաքարին երիտասարդներ էին՝ յամառ, պնդա-

3436

ղըլուխ, եւ բառին բուն նշանակութեամբ «Տիր զաֆա եւ ման զաֆա», ինչպէս զանոնք որակեց Ահմէտ Րիզա, Ժընեւի մէջ իրենց հետ երեք օր տեսակցելէ ետք: Յաւալին այն է որ հակառակ բոլոր ձախողութեանց եւ հակառակ իրենց դործած անհամար սխալներուն, իրենց մտայնութեան մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն կատարուած է եւ այդ իսկ պատճառաւ Թրքահայ Յեղափոխութիւնը մեզի տուած է իբր արդիւնք արիւն, աւեր եւ մաս մըն ալ խաթարուած միտքեր: Այս վերադրումները «Սփիւթ»ի մէջ հրատարակուած յօդուածներուն մէջ քանիցս կրկնած եմ եւ աւելցուցած թէ շատ ուրախ պիտի ըլլայի եթէ որեւիցէ մէկը կարենար մատնանշել որեւիցէ ողջամիտ քաղաքական արարք, զոր Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւնները կատարած ըլլան իրենց ամբողջ եւ այսքան երկայն դործունէութեան ընթացքին: «Սփիւթ»ի մէջ այս վերադրումներուն հրատարակութենէն ի վեր չուրջ երկու տարի անցաւ, բայց ցարդ ամէնքը լուռ են, որովհետեւ գոյութիւն չունի նման արարք մը:

Ես համոզուած եմ որ Դաշնակցութիւնը 1914 Օգոստոս ամսուան Կարինի ժողովին ընթացքին Թուրքերուն տուած իր ժխտական պատասխանովը կնքեց Թրքահայ ժողովուրդին մահուան դատապարտութիւնը: Որեւիցէ մէկը որ տարրական հասկացողութիւն ունէր գիւտնադիտութեան մասին, պիտի դուշակէր

վտանգը եւ ամէն զնով պիտի ջանար Թուրքերուն վստահութիւնը չկորսնցնել եւ բոլոր կարելի միջոցները ի դործ դնել, որպէսզի Թուրքին եւ Հայուն եւ ի մասնաւորի Թուրքին եւ Դաշնակցութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող սիրալիր յարաբերութիւնը չխախտի: Դաշնակցութեան այն յախուռն պատասխանը թէ իրենք հակառակ են Թուրքիոյ պատերազմի մասնակցելուն, իսկ եթէ Թուրքերը բացարձակապէս որոշած են նման քայլ մը առնել, Թրքահայերը պատրաստ են իրենց պարտականութիւնը կատարելու եւ Ռուսահայերը նմանապէս պարտաւոր են իբր ուստահպատակ կատարելու իրենց պարտականութիւնը:

Կ'ըսուի թէ Կարինի ժողովին մասնակցող Դաշնակցական ղեկավարներուն մեծամասնութիւնը արդէն Ռուս-Թուրք պատերազմը չսկըսած ապաստանած էին Կովկաս եւ ըստ Ռութէր դործակալութեան՝ անմիջապէս որ Ռուս-Թուրք պատերազմը յայտարարուեցաւ, սկսան կազմակերպել հայ կամաւորական շարժումը եւ Թիֆլիսի մէջ Հայերը գունդագունդ կը դիմեն կամաւոր արձանագրուելու՝ Թուրքին դէմ կռուելու համար: Կ'երեւի Դաշնակցութիւնը մոռցած էր Կարինի ժողովի ընթացքին Թուրքիոյ տուած իրենց խոստումը եւ չեն կրցած խորհիլ թէ Կովկասի կամաւորական շարժումը կրնար կատարուել Թուրքերը եւ մըղել զիրենք աւելի անողոք կերպով դործադրե-

լու իրենց հայաջինջ ծրագիրը: Սոյն ծրագիրը
 գաղտնիք մը չէր: Կարինի ժողովէն առաջ հա-
 րիւրաւոր անդամներ խօսուած եւ դրուած էր
 թէ ընդհանուր պատերազմի մը պարագային
 Թուրքերը առիթէն օգտուելով կրնան այդ ծը-
 րագիրը դործադրութեան դնել եւ բնաջնջել
 համայն Թրքահայութիւնը: Այս ենթադրու-
 թեան տեղեակ էին թէ՛ Թուրքերը եւ թէ՛ խո-
 հեմ Հայերը: Երբ 1890ին Կարինի ցոյցերը տե-
 դի ունեցան, տեղւոյն վալին յայտարարած էր
 թէ եթէ Հայերը այս խենթութիւնները չա-
 րունակեն, ամբողջ Անատոլուն կրնայ արիւնի
 մէջ լողալ: Ուրիշ մը՝ Ահմէտ Բիգա՝ 1908ի
 Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք, իր թեր-
 քին մէջ ազդարարեց որ եթէ Հայերը իրենց
 նախկին ընթացքը չարունակեն, կրնան կրկին
 ջարդուիլ: Ես ականջալուր եղած եմ 1893ին,
 կեսարացի վաճառական Բարսեղ Սվաճեանի
 հետեւեալ խօսքերուն. — «Մերինները օրինակ
 կ'առնեն Պուլկարիայէն, բայց անոնց եւ մեր
 պարագան բոլորովին տարբեր է: Պուլկարնե-
 րը ամփոփուած էին Եւրոպական Թուրքիոյ եր-
 կու նահանգներուն մէջ եւ բնակչութեան բա-
 ցարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմէին, ինչ-
 պէս նաեւ կը վայելէին Ռուսական պետու-
 թեան պաշտպանութիւնը, իսկ մենք ցրուած
 ենք ռուսական սահմանէն սկսեալ մինչեւ եւ-
 րոպական սահմանները եւ չունինք որեւէ մեծ
 պետութեան պաշտպանութիւնը»: Այս տեսակ

խորհողը միայն Բարսեղ Սվաճեանը չէր, այլ
 գրեթէ բոլոր խելահաս եւ փորձառու Հայերը:
 Թուենք ուրիշ դէպքեր. — Գում Գարուի 1894ի
 ցոյցին ձիհանկիւլեան Թրքական զինանշանը
 վար առնելով Պատրիարքարանին վրայէն՝
 կտոր-կտոր կ'ընէ Թրքական մայրաքաղաքին
 մէջ իսկ: Նման դէպք մը անշուշտ կատարեցու-
 ցած պիտի ըլլար Սուլթան Համիտը: Օրուան
 նախարարապետը Քեմալ փաշան Սուլթանը
 հանդարտեցնելու համար հետեւեալ կերպով
 արտայայտուած է. — «Տէր իմ, Հայերու մա-
 սին մտահոգուելու հարկ չկայ. մենք բոլոր
 միջոցները ունինք զիրենք զսպելու եւ նոյնիսկ
 բոլորովին բնաջնջելու, եւ եթէ իրենց քրիս-
 տոնեայ եղբայրները գան Հայերը փնտռելու,
 կ'ըսենք Թուրքիոյ մէջ Հայ գոյութիւն չունի»:
 Հազիւ քառորդ դար անցած այս հարագուշակ
 հաւաստիացումը գրեթէ իրականացաւ եւ
 Թուրքերը 1920ին յայտարարեցին Դաշնակից
 պետութիւններուն թէ անկախ Հայաստան մը
 չէր կրնար կազմուիլ, քանի որ արեւելեան նա-
 հանգներուն մէջ Հայ գոյութիւն չունէր:

Կամաւորական շարժումը թէեւ իր ատե-
 նին տեսակ մը համազգային հանգամանք
 ստացած էր, բայց կասկած չկայ որ անոր
 պատասխանատուն եւ կազմակերպողը յեղա-
 փոխական կուսակցութիւնները եղած են: Այս
 շարժումը խիստ մեծ սխալ մըն էր թէ՛ քաղա-
 քական եւ թէ ալ ռազմական տեսակէտէ: Քա-

դաքական սխալը այն էր որ այս արարքը պիտի կատարեցնէր Թուրքերը եւ պիտի մղէր դանոնք վրէժխնդրութեան հանդէպ անդէն Թրքահայութեան։ Դժբախտաբար մեր ազգին ինքնակոչ յեղափոխական ղեկավարները այսչափ պարզ բան մը չկրցան նախատեսել։ Իսկ ռազմական սխալը այն է որ, հազիւ պատերազմը սկսած՝ մեր կամաւորական ոյժերը նետեցինք Թրքական թարմ ոյժերու դէմ եւ կրեցինք ծանր կորուստներ, եւ աւելին՝ անոնք չորս երկար տարիներ մաքառելով Թուրքին դէմ, պատերազմի վերջաւորութեան արդէն հալած, մաշած եւ չարաչար յոգնած էին ճակատելու համար նոյնիսկ պարտուած թշնամիին տկար ոյժերուն դէմ։ Եթէ մեր ղեկավարները խելահաս եւ քիչ թէ շատ զիւանադէտ ըլլային, այդ կամաւորական խումբերը խիստ գաղտնօրէն կազմակերպելով պիտի բուսակէն պատերազմի մօտալուտ վերջաւորութեան, երբ Թուրք զինուորը արդէն յոգնած եւ յուսահատած վիճակ մը պիտի ունենար. այն ատեն միայն օգտագործելով մեր ոյժերը, պիտի կարենայինք ճակատագրական դեր խաղալ եւ յաջողութիւնը ապահովել։

Կուսակցական պետերը չունէին ժողովուրդին ճակատագիրը վարելու պէտք եղած յատկութիւնը։ Անոնք եղած են յախուռն եւ ինքնահաւան։ Նստած ապահով տեղեր, ինչպէս Լոնտոն եւ Փրնսէ, իրենց անխոհմ հրահանգ-

ներով Թրքահայ ժողովուրդը նետեցին կրակի մէջ։ Անոնց միակ մտահոգութիւնը եղած է մենատիրութիւն, եւ որեւիցէ սրբութեան առջեւ կանգ առած չեն լռեցնելու համար իրենց խոհեմութեան խորհուրդ տուողները, զանոնք կոչելով զաւաճաններ եւ միջոցներու մէջ խլաւթութիւն չեն դրած անոնց անունը եւ պատիւը սեղնելու համար։ Տանք քանի մը օրինակներ։ 1964ին Եւրոպայէն վերադարձիս քանի մը օր մնացի Ալեքսանդրիա եւ հոն հանդիպեցայ հին բարեկամի մը, որ տարիքը առած լուրջ վաճառական մըն է եւ Դաշնակցութեան համակիր։ Մեր խօսակցութեանը ընթացքին իրեն յայտնեցի որ Եւրոպա պատահամար հանդիպեցայ այրի տիկին Ռուբէն Զարդարեանին եւ իրմէ իմացայ թէ, Պոլիս իրենց տան մէջ յաճախ ժողով կ'ունենային Դաշնակցականները եւ այս ժողովներուն երբեմն գաղտնօրէն ներկայ կը գտնուէր նաեւ Զօրավար Անդրանիկ, որ անդադար կը ծխէր եւ լուռ ու մունջ մտիկ կ'ընէր անոնց անհատնում խօսակցութիւնները։ Մանաւանդ Ռուսահայերը ժամերով կը խօսէին եւ վերջաւորութեան միայն, Անդրանիկ խօսք կ'առնէր եւ շատ հակիրճ քանի մը բառ կ'արտասանէր եւ ամէնքը կը լռէին, յանցանքի մէջ բռնուած երախաներու պէս։ Այս խօսքերուն վրայ բարեկամիս պատասխանը եղաւ. — «Անդրանիկ արժանիք ունէր երբ կը կռուէր Սասնոյ լեռներուն վրայ,

բայց վերջէն ինքզինքը գինեմսութեան տուաւ
եւ իր արժէքը կորսնցուց»։ Մեր խօսակցու-
թիւնը ընդհատուեցաւ ուրիշ բարեկամներու
մամանումով։

Այն օրէն ի վեր այս խօսքերը միշտ կ'ար-
ձագանդեն մտքիս մէջ եւ ինծի մտածել կու-
տան թէ յիշեալ բարեկամս, որ այլապէս խո-
հուն ու գիտակից անհատ մըն է, ի՞նչպէս
կ'ըլլայ որ այս կէտին մէջ կը մոլորի եւ կը
հաւատայ նման զրպարտութեան մը։ Պէտք է
ուրեմն եզրակացնել որ, քանի որ կը հաւա-
տամ իր խօսքերուն անկեղծութեան, ան ալ
նման չատ մը ուրիշներու կը կրէ խաթարուած
միտք մը եւ չատ հաւանական է որ մոլի Դաշ-
նակցականի մը հետ խօսակցութեան ընթացքին
եւ ըմպելիքի սեղանի մը վրայ գլտորուած թու-
նաւոր քար մը զետեղուած է իր սիրտին մէջ։
Բարեկամիս այս խօսքերուն իմաստը ահա է
թարգմանել հետեւեալ կերպով. — Երբ Ան-
դրանիկ տակաւին անխորձ երիտասարդ, տո-
գորուած էր միայն ազգասիրական եւ հայրե-
նասիրական զգացումներով, Հլու-Հնազանդ էր
իր մեծերուն եւ հաւատարմով անոնց տուած
հաւաստիքներուն թէ եւրոպական միջամտու-
թիւնը մօտալուտ է, կը կռուէր Սասնոյ լեռ-
ներուն մէջ, վտանգելով իր անձը, այն ատեն
արժէք կը ներկայացնէր դաշնակցական պետե-
րուն առջեւ։ Բայց երբ տարիներու ընթացքին
փորձառու կը դառնայ եւ ողջմտութիւնը

կ'արթննայ իր մէջ եւ պայծառօրէն կը տեսնէ
թէ իր ըրած զոհողութիւնները ոչ թէ հայ
գիւղացիին վիճակը կը բարւոքեն, այլ ընդհա-
կառակը պատճառ կը դառնան անոր աւելի
վատթարացման, եւ աւելին՝ տեսնելով որ
խոստացուած եւրոպական միջամտութիւնը
գալիք չունի, կը մեկնի Ժընեւ, անձամբ ըս-
տուղելու եւրոպական միջամտութեան փաս-
տերը։ Դաշնակցութեան կեդրոնը չունենալով
ո՛չ մէկ փաստ, իրեն կը ներկայացնէ «ԴԲՕ-
ՇԱԿ»-ի հին թիւերը։ Անդրանիկ յուսախաբ կը
սլոթկայ կեդրոնի անդամներուն երեսն ի վեր
եւ կը բացականչէ թէ մեր յեղափոխական գոր-
ծունէութեամբ պատճառ կը դառնանք հայ
գիւղերուն աւերման, կողոպուտի եւ կիններու
լլկման, եւ կ'աւելցնէ. — «Հարիւր մաւզէրով
եւ երկու հարիւր պերթանով պետութեան մը
դէմ կռիւ չի մղուիր։ Անիծեա՛լ ըլլան այս
ձեռքերը, եթէ ես հայ գիւղացիին զէնք բաժ-
նեմ, եթէ այդ զէնքերը չգան պետական մթե-
րանոցէ մը»։ Նաեւ ուրիշ առթիւ կը գոչէ. —
«Կը նախընտրեմ մարդ ապրիլ դուրսը, քան թէ
Աստուած ձեր մէջը»։

Հիմա կը հարցնեմ յարգելի ընթերցողնե-
րուս թէ տաքարիւն երիտասարդ Անդրանիկը,
որ հայրենասիրական կրակով վառուած կը
կռուէր Սասնոյ լեռները, թէ տարիներու փոր-
ձառութենէ ետք ողջամիտ դարձած Անդրանի-
կը, որ վերսլիշեալ խօսքերը արտասանած է,

«^որ մէկը կրնայ ըլլալ արժեքաւորը եւ ^որ մէկը գիննմով ու անարժէք:

Յիշենք հետեւեալը.— Մ. Նահանգներու փոխ-նախագահը՝ Նիքսըն այցելեց Սուտան, երբ վերջինը հաղիւ իր անկախութիւնը ձեռք ձգած էր եւ հանդիպում ունենալով Օմարումանի մէջ բոլոր կուսակցութիւններու պետերուն եւ քաղաքական ծանօթ անձնաւորութեանց հետ, անոնց յայտարարեց.—

«Մենք կ'ըսենք ձեզի, որովհետեւ հիմա դուք անկախ էք: Մենք կ'ըսենք ձեզի, որովհետեւ դուք հպարտ ժողովուրդ էք եւ նաեւ մենք կ'ըսենք ձեզի, որովհետեւ ձեր երկիրը ռազմա-դիտական, աշխարհագրական, դիրք ունի:»

Բոլոր ներկայ եղող Սուտանցիները հասկըցան Նիքսընին նպատակը թէ ընդհանուր պատերազմի մը պարագային, ան կը փափաքի օգտուիլ Սուտանի ռազմական կարեւոր դիրքէն եւ դարձնել իրենց երկիրը պատերազմի դաշտավայր: Հետեւաբար անոնք միահամուռ որոշեցին բացարձակ չէզոքութիւն: Հակառակ որ Սուտանցիները հաղիւ քառորդ դարէ ի վեր սկսած են բարձրագոյն ուսում ստանալ եւ երկիրը բաղկացած է զանազան ցեղախումբերէ, բնազդաբար քաղաքական ողջմտութիւնը կ'ունենան ուրիշներու շահերուն չծառայելու: Իսկ մենք որ դարերէ ի վեր քաղաքականութեամբ կը զբաղինք, տակաւին կը շարունակենք ուրիշներու կոյր դորձիք ըլլալ անտեսելով մեր կենսական շահերը:

Հակառակ որ Հայ Յեղափոխական կուսակցութեանց հանդէպ ըրած վերադրումներու կենդանի օրինակներ եւ անժխտելի փաստեր տուած եմ, ընթերցողներուն մէջ մի պուցէ դտնուին անհատներ, որոնք առանց խորասուզել թափանցելու յիշուած իրողութիւններու իմաստին, կարելի է դիտել տան թէ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ նման ազգավնաս կուսակցութիւններ իրենց դոյութիւնը պահեր են այսքան երկար տարիներ, եւ ունեցած են եւ տակաւին ունին հետեւորդներ: Ասոր պատճառները զանազան են: Առաջինը հայ ժողովուրդին բնազդական ազգասիրութիւնն է, որուն շնորհիւ այսչափ երկար դարեր դիմացած են ամէն տեսակ նեղութիւններու, կեղեքումներու եւ ամուր փառած մնացած են իրենց ցեղին եւ կրօնքին: Երկրորդ, հայ ժողովուրդին բացարձակ անդիտակցութիւնն է քաղաքականութեան եւ գիւտնագիտութեան մասին: Երրորդ, իրեն ունեցած կոյր հաւատքն է մեծ պետութիւններու «մարդասիրական» եւ «քրիստոնէական» ղգացումներուն վրայ եւ չորրորդ պատճառը, որ կարեւորագոյնն է, մեր քաղաքական կեանքի ղեկավարներուն եւ յեղափոխական պետերու մոլորեցուցիչ սխալ քարոզչութիւնը:

Տանք քանի մը օրինակներ, սկսելով իմ անձէս: Երբ 1893ին, Հնչակեաններ ձերբակալուեցան Կեսարիա եւ շրջականները, լսեցի որ անոնց մէջ կային 2 հատ 18 տարեկան երիտա-

սարգներ: Ես չափազանց սրտնեղեցայ թէ ինչո՞ւ տարիքս քիչ մը մեծ չ'ըլլար, որպէսզի ես ալ անոնցմէ մէկը ըլլայի: Ես կ'ընդլզէի այն դադափարին դէմ թէ մենք ինչո՞ւ չունենայինք մեր թաղաւորը, մեր բանակը եւ մեր ազգային դրօշակը: Անշուշտ թէ այս մտածումները տըղայական էին եւ ես տարիքիս բերումով ի վիճակի չէի կարողանալ մտածելու թէ ինչ միջոցներով կարելի էր իրադործել նման բաղձանք մը: Միւս կողմէ չէի կրնար ըմբռնել Հնչակեաններու գործունէութեանց իմաստը: Եօթը հոգինոց Ձեւլոյի ասպատակ խումբ մը ինչ կրնար ընել Հայու ազատագրութեան համար եւ կամ ինչ իմաստ ունէր Փոքր Հայքի մէջ մէկ գիշերուան մէջ փակցուած թռուցիկները բոլոր կառավարական շէնքերու եւ մըղկիթներու վրայ. թռուցիկներուն համար կ'ըսուէր թէ լի էին Սուլթան Ապտիւլ Համիտի դէմ հայհոյանքներով: Միթէ նման անխելք քայլեր ազդարարութիւններ չէին թուրք կառավարութեան, որպէսզի աչքը բանար եւ հասկնար որ հայ ժողովուրդին մէջ գոյութիւն առած է կազմակերպութիւն մը, որ լաւ նպատակներ չի հետապնդեր իրեն հանդէս: Իսկապէս ալ վերոյիշեալ երկու արկածախնդրութեանց իրեւ հետեւանք՝ թուրք կառավարութիւնը գործի ձեռնարկեց, երեսան հանեց կազմակերպութիւնը եւ ձեռք անցընելով անոնց անդամներու տոմարը, ձերբակալեց ամէնքն ալ, մէջը ըլլա-

լով Ձեւլոյի խումբը: Արդիւնքը, եօթն ալ կառաջան հանեց Անդարայի մէջ եւ մնացեալները աքսորեց եւ բանտարկեց Ախրիկեան Թրիփոլի մէջ: Այս չափով չփակուեցաւ խնդիրը: Երկու տարի չանցած, տեղի ունեցաւ Կեսարիոյ ջարդը, որուն ականատես եղայ եւ լսեցի նաեւ ուրիշ տեղեր պատահած ջարդերու մասին, որոնք պաշտօնապէս կազմակերպուած էին թուրք կառավարութեան կողմէ, քանի որ ջարդէն օրեր առաջ պահեստի զինուորներ թաքնուած էին հայկական թաղերու մօտ վըտմութեան պարագային զինուորները միջամտելին, ապստամբներ զսպելու պատրուակին տակ, իսկ եթէ ընդդիմութիւն չըլլար, թուրք խուժանը կը կատարէր իր դերը:

Այս դէպքերը արդէն պատանեկան տարիքին մէջ զիս բերին այն համոզումին թէ անկարելի էր Հայերու համար յեղափոխութիւն կազմակերպել եւ բռնի ուժով որեւիցէ յաջողութիւն ձեռք բերել:

Առնենք ուրիշ օրինակներ: Զօրավար Անդրանիկը եւ իր նման շատ շատեր, որոնք հայ բնասիրական պարտականութիւն նկատելով մտած են կուսակցական շարքերու մէջ, բայց ժամանակ մը վերջ փորձառութիւնը եւ ողջմըտութիւնը յաջորդած է անոնց մէջ զգացումներէ տարուած հայրենասիրութեան, եւ համոզուելով թէ յեղափոխական կուսակցու-

Թեանց ընթացքը աւելի կը վատթարացնէ Հայոս վիճակը, հեռացած են իրենց պատկանած կուսակցութիւններէն: Անշուշտ կան տակաւին բաւական թիւով կոյր եւ մուկանդ կուսակցականներ, որոնց պակասած է Անդրանիկներու եւ այլոց արթնամտութիւնը: Ասոր ալ պատճառը այն է որ մինչեւ հիմա պէտք եղածին պէս համոզիչ կերպով չեն բացատրուած թրքահայ յեղափոխութեան անկարելիութիւնը եւ հայ յեղափոխականներուն դործած աններելի սխալները:

Ինչպէս վերեւ յիշուեցաւ, մեր ժողովուրդին եւ ի մասնաւորի մեր քաղաքական կեանքի ղեկավարներուն տգիտութիւնն էր բուն պատճառը որ յեղափոխական շարժում մը ստեղծուեցաւ Թրքահայաստան: Անոնց կ'իյնար քննել թէ Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններէն ո՞ր մէկը կրնար հետաքրքրուիլ Հայերով: Եթէ անոնք խորապէս քննէին այս կէտը, պիտի համոզուէին թէ կարելի չէր յոյս դնել ո՛չ Ֆրանսայի, ո՛չ Գերմանիոյ, ո՛չ Աւստրիա-Հունգարիոյ եւ ո՛չ ալ Իտալիոյ վերայ: Ուստի կը մնային Անգլիա եւ Ռուսիա: Անգլիա բացարձակապէս հակառակ կրնար ըլլալ հայ յեղափոխութեան այն վախով որ Ռուսիա օգտուելով առաջ եկած խառնակութիւններէն եւ կռթնելով Պերլինի դաշնագրութեան վրայ պիտի խուժէր հայկական գաւառները եւ մօտենար Միջերկրական, զոր Անգլիա կը նկատէր իր կենսական շահերուն դէմ: Անոր փափաքն էր որ Թուրքերը բարենորոգումներ դործադրէին հայկական նահանգներու մէջ, որպէս ղի Հայերը ղժդոհութիւն չունենան եւ Ռուսիա պատրուակ չունենայ Թուրքիա ներխուժելու: Մեր միակ յոյսը ուրեմն Ռուսիան էր: Իրաւ է որ այդ ժամանակները ռուսական քաղաքականութիւնը կերպով մը հակահայկական էր, բայց ատիկա պատճառ մը չէր որ մենք Ռուսիան նկատէինք մեր թշնամին: Այս կէտին մէջ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները օգտակար չէին կրնար ըլլալ, քանի որ անոնց համար ղժուար էր մօտենալ ռուսական բարձր շրջանակներուն: Այդ պարտականութիւնը կ'իյնար Էջմիածնի օրուան կաթողիկոսին: Ան կըրնար համոզել Ռուսիան թէ իր Միջերկրական իջնելու դիտաւորութիւնը ղիւրութեամբ կըրնար դործադրել Հայերու միջոցաւ, ինչպէս որ Հայերու միջոցաւ իջած էին Կովկաս: Բայց մեր յեղափոխական կուսակցութիւնները թէ՛ ինքզինքնին եւ թէ՛ ժողովուրդը կը խաբէին այն համոզմամբ թէ անմիջապէս որ խռովութիւններ ծագէին, արեւմտեան քրիստոնեայ մեծ պետութիւնները անմիջապէս պիտի միջամտէին: Նոյնիսկ 1895—96ի ընդհանուր ջարդերը, որ բացայայտ կերպով կազմակերպուած էին թրքական կառավարութեան կողմէ եւ որ տեւեցին լման տարի մը նոյն քրիստոնեայ պետութեանց աչքերուն առջեւ, դաս մը

տէր իր կենսական շահերուն դէմ: Անոր փափաքն էր որ Թուրքերը բարենորոգումներ դործադրէին հայկական նահանգներու մէջ, որպէս ղի Հայերը ղժդոհութիւն չունենան եւ Ռուսիա պատրուակ չունենայ Թուրքիա ներխուժելու: Մեր միակ յոյսը ուրեմն Ռուսիան էր: Իրաւ է որ այդ ժամանակները ռուսական քաղաքականութիւնը կերպով մը հակահայկական էր, բայց ատիկա պատճառ մը չէր որ մենք Ռուսիան նկատէինք մեր թշնամին: Այս կէտին մէջ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները օգտակար չէին կրնար ըլլալ, քանի որ անոնց համար ղժուար էր մօտենալ ռուսական բարձր շրջանակներուն: Այդ պարտականութիւնը կ'իյնար Էջմիածնի օրուան կաթողիկոսին: Ան կըրնար համոզել Ռուսիան թէ իր Միջերկրական իջնելու դիտաւորութիւնը ղիւրութեամբ կըրնար դործադրել Հայերու միջոցաւ, ինչպէս որ Հայերու միջոցաւ իջած էին Կովկաս: Բայց մեր յեղափոխական կուսակցութիւնները թէ՛ ինքզինքնին եւ թէ՛ ժողովուրդը կը խաբէին այն համոզմամբ թէ անմիջապէս որ խռովութիւններ ծագէին, արեւմտեան քրիստոնեայ մեծ պետութիւնները անմիջապէս պիտի միջամտէին: Նոյնիսկ 1895—96ի ընդհանուր ջարդերը, որ բացայայտ կերպով կազմակերպուած էին թրքական կառավարութեան կողմէ եւ որ տեւեցին լման տարի մը նոյն քրիստոնեայ պետութեանց աչքերուն առջեւ, դաս մը

չեղան մեր յեղափոխական ղեկավարներուն եւ անոնք շարունակեցին իրենց ազդավնաս գործունէութիւնը եւ յեղափոխական շարժումը՝ առանց ունենալու յաջողութեան նուազագոյն կարելիութիւններ:

Հանդիպած եմ կարգ մը նախապէս վարժամ ընտանիքներու զաւակներուն, որոնց շատերուն ծնողները սպաննուած են իրենց աչքերուն առջեւ եւ իրենք հրաշքով ազատած, եւ որոնք երբ ապահով միջավայր հասած են, ինչպէս եւ յեղափոխական կուսակցութեանց ազդեցութեան տակ, կարծելով այդպէսով դռնէլ իրենց սրտին սփոփանքը: Ասոնց աչքին՝ կուսակցութեանց պետերը մէյ-մէկ կուռքեր են, որ իրենց անձերը դռնած են Հայերու ազատութեան համար: Գտնուած են անոնց մէջ անհատներ, որոնք նոյնիսկ դատապարտած են իրենց ծնողները այն պատճառաւ որ միահամուռ ոտքի չեն ելած թրքական լուծը թօթափելու համար: Իրենց համար յաջորդ դատապարտելին եւրոպական քրիստոնեայ մեծ պետութիւններն են, որ մեղ չեն ազատագրած եւ պատճառ դարձած են իրենց ծնողաց սպանդին: Այս մտայնութիւնը այնքան խորապէս դրոշմուած է իրենց մէջ որ որեւիցէ կերպով կարելի չէ համոզել զանոնք թէ մեր յեղափոխականները խիստ կերպով ձեռնարկած են անկարելի գործի մը, որ պատճառ դարձած է իրենց կրած զրկանքներուն եւ ներկայ թշուառութեան:

**

Հատորիս սկիզբը խոստացած էի կրկին անդրադառնալ առաջին Հատորին մասին: Սփիւռքի Հայ մամուլը պէտք եղածին պէս չօգտագործեց զայն: Դաշնակցական մամուլը նախընտրեց լուռ մնալ, հակառակ որ 7 Մայիս 1963 թուականով հետեւեալ գրութիւնը ուղղած էի իրենց. —

7 Մայիս 1963

Պատուարժան Խմբագրութիւն
«ՅՈՒՍԱՔԵՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Գահիրէ

Յարգո՛յ Տեաք,

Ներփակ կը գտնէք իմ հեղինակած «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ» գրքոյկէն մէկ օրինակ, որ կը շօշափէ Թրքահայ կեանքի փաղափական անցուղարձերը վերջին հարիւրամեակի ընթացքին:

Ինչպէս պիտի տեսնէք, ես մասնաւոր կուսակցութեան մը դէմ չեմ գրեր եւ ոչ ալ յեղափոխութեան հակառակորդ մըն եմ, այլ միայն դիտել կու տամ թէ հայ ազգի ազատագրման եւ նոյնիսկ տնտեսական վիճակը բարելաւելու համար մղուած յեղափոխական պայքարը դատապարտուած էր ձախողանքի, քանի որ հայ ժողովուրդը պատրաստ չէր եւ ժամանակը՝ անձեռնու: Եթէ սոյն հարիւրամեակը օգտագործուէր ժողովուրդի մշակոյթի

գարգացման, տնտեսական յառաջդիմութեան, միեւնոյն ժամանակ ցանելով յեղափոխական սերմեր եւ գայն ի գործ դնելու միջոցներ, այն ատեն եւ միայն այն ատեն յաջողութեան գրավականը կ'ունենայինք ձեռքերնիս:

Ուստի պիտի խնդրէի որ ուսումնասիրէի իմ վերոյիշեալ գրքոյկը եւ առանց կուսակցական ու հատուածական կանխորոշ կարծիքի, իբր ազգասէր հայ, անկեղծօրէն եւ առանց յետին միտքի արտայայտուելիք դրականապէս՝ անոր յայտնած գաղափարներուն մասին:

Թերեւս կարդացած էի «ՍՓԻԻՌ»ի մէջ սոյն գրքոյկի մասին ՏԲՔ. Սաղրեանի արտայայտութիւնները եւ իմ պատասխանս: Նաեւ «ՅՈՒՍԱՐԵՐ»ի մէջ Պրն. Թաշեանի «Հայ Յեղափոխութիւն» վերագրով յօդուածները: Իմ կարծիքովս այս երկու գրութիւնները ոչ թէ կը ժխտեն, այլ բացարձակապէս կը հաստատեն իմ տեսակէտներս: Եւ ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ գտնուէին Յեղափոխական եւ կամ այլ անհատներ, որոնք կարենային փաստացի եւ առարկայօրէն յիշել դէպքեր եւ արարքներ, որոնք ծառայէին ժխտելու իմ արտայայտած գաղափարներս: Յարգ հրատարակուած գրութիւնները, ինչպէս Պրն. Թաշեանի «Պաղատէ կամֆով կանգնած բանակները», ՏԲՔ. Սաղրեանի «Յեղափոխութիւնը մեզի պարտադրուած էր» պատմաաւարտութիւնը եւ Պրն. Ալանի («ՍՓԻԻՌ») «Թուրքիան մէջէն պայ-

քեցնելու» յաւակնութիւնը կրնամ որակել այդ կարգով. երեւակայութիւն, ցնորք եւ պոռոտախօսութիւն, եւ որոնք պաղ իրականութեան հետ շատ խոտոր կը համեմատին: Կը յուսամ թէ Ձեր արտայայտութիւնները թեր կամ դէմ կ'ըլլան աւելի առարկայական եւ փաստացի:

Յարգանքով
ՍԱՐԳԻՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Գահիրէի «ՍԱԻԱՌՆԱԿ»ը եւ Աղեքսանդրիոյ «ԱՐԱՔՍ»ը բարեհաճեցան զայն հրատարակել թերթօնի ձեւով, աւելցնելով նաեւ իրենց գլխահատանքը: Իսկ Գահիրէի «ԱՐԵՒ»ը՝ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան պաշտօնաթերթը՝ լսեցի որ պահ մը խորհած է գրական մը գրել, բայց տեսնելով որ «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»ը կը քննադատէ բոլոր կուսակցութիւնները, նախընտրած է լուռ մնալ: Հետեւաբար Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան կեդրոնը դեռ չէ համոզուած թէ թրքահայ յեղափոխութիւնը սխալ էր եւ անկարելիութիւն:

Թրքահայութիւնը իր ազատագրութիւնը միշտ սպասած է արեւմտեան քաղաքակիրթ բրիտանեայ պետութիւններէն եւ մասնաւորապէս Անգլիայէն, հակառակ որ Անգլիացիները քանիցս մեզի հասկցուցած են որ մեր յոյսերը միմիայն Ռուսիոյ վրայ պէտք է դը-

նենք: Երբ Խրիմեան Հայրիկը 1878ի Պերլինի վեհաժողովէն առաջ Լոնտոն դացած էր, հոն ազատական յայտնի գրող Ֆորեսթը իրեն ըսած է. — «Մեր կուսակցութիւններուն ձեռքը խաղալիք մի՛ ըլլաք: Մեր ազնուականներուն մի՛ վստահիք, եւ ձեր մեծ դրացիք մի՛ վշտացընէք»:

1913ին երբ Պոլիս լուր կը հասնի թէ հայկական նահանգներուն երկու մարզպաններ պիտի կարգուին եւրոպական պզտիկ պետութիւններէն, Պոլսոյ Պատրիարքարանը, մոռնալով Ֆորեսթի վերոյիշեալ յայտարարութիւնը, կը դիմէ Պոլսոյ Անգլիական Դեսպանատունը եւ կը յայտնէ թէ իրենք կը նախընտրէին որ երկու մարզպանները Անգլիացի ըլլային: Դեսպանատունէն կը պատասխանուի թէ իրենց յարաբերութիւնները Ռուսիոյ հետ բարեկամական են, ուստի նման քայլ մը Ռուսիոյ հաճելի չի կրնար ըլլալ եւ աւելին՝ կրրնայ թշնամական նկատուիլ: Երբ Հայաստանը 1920ին կ'ընդունի սովետ ռեժիմը, Լոնտոն Լորտերու տան մէջ Լորտ Սէսիլ հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ. — «Ոչ ոք կրնայ փնադատել Հայերը սովետ ռեժիմը ընդունելու համար: Մենք լիքեցիմք Հայերը. ուստի անոնք ուրիշ ընտրանք չունենին»:

Վերոյիշեալ երեք յայտարարութիւնները կ'ապացուցանեն թէ մենք յոյս կրնանք դնել միմիայն Ռուսիոյ վրայ, ինչ որ ճշմարտու-

թիւն է այսօր, նկատի ունենալով մեր աշխարհագրական դիրքը եւ Սովետ Միութեան զօրութիւնը: Բայց հակառակ այս փաստին՝ 1920-էն ի վեր Դաշնակցութիւնը բացարձակ թշնամական դիրք բռնած է Սովետ Միութեան դէմ, իսկ սփիւռքի մնացած Հայութիւնը վերապահ չտեսած է:

Չգտնուեցաւ կազմակերպութիւն մը որ Սովետ Միութեան հասկցնէր թէ մենք միայն իրենցմէ կը սպասենք մեր արդար պահանջներուն զոհացում գտնելու միջոցը:

Հիմա անցնինք բուն նիւթին.—

Ա. Ի՞նչ ՊէՏՔ ԷՐ ԸՆԷԻՆՔ 1878-ԻՆ ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ճակատագրական եւ աններելի սխալ էր, անտեսելով Նուպար Փաշայի ինքնամատուց ծառայութիւնը եւ անոր փոխարէն ընտրել երկու կրօնական պատգամաւորներ, որոնք ոչ միայն անձանթ էին քաղաքականութեան եւ գիւտնադիտութեան, այլ նաեւ անոնց պետր, Խրիմեանը՝ անձանթ էր որեւէ եւրոպական լիզուի եւ անձանթ՝ վեհաժողովը կազմող պետութեանց ներկայացուցիչներուն, մինչ Նուպար փաշան, իբր քաղաքական մարդ եւ մեծ գիւտնադէտ, ոչ միայն ծանօթ էր անոնց, այլ նաեւ բարեկամ: Ռուսի անիկա ամէն գիւրութիւն պիտի ունենար անոնց հետ տեսնը-

ւելու եւ իր փափաքած տեղեկութիւնները առնելու Վեհաժողովի ներքին անցուդարձերուն մասին: Նուպար փաշային համար ատիկա պիտի ըլլար անձնական «փրկութիւթ» ի խնդիր մը, ան ամէն կարելին պիտի ընէր իր ծրագրերը յաջողցնելու համար: Իր յաջողութեան խոշոր գրաւականը ա՛ն պիտի ըլլար որ ժողովին անդամները, նկատի առնելով որ ապագային իրեն պէտք կընային ունենալ Եղիշտոսի մէջ, ձեռքերնէն եկածը պիտի ընէին օգնելու համար Նուպար փաշային, եւ այսպիսով Հայկական Խնդիրը հաւանաբար նպաստաւոր լուծում մը պիտի դանէր: Ներսէս Պատրիարքը ասոր վերահաս եղաւ, աւա՞ղ, շատ ուշ եւ իր սխալը հասկցաւ միայն Պերլինի Վեհաժողովին մէջ ձեռք բերուած ձախող արդիւնքէն ետք, եւ երբ Պոլսոյ Երեսփոխանական ժողովին առջեւ ճառ կը խօսէր, բացականչեց սրտաճմլիկ եղանակով մը. — «Ես եմ յանցաւորը, դատապարտեցէք զիս»: Այս ճառը ատենին հրատարակուեցաւ գրքոյկի մը մէջ:

Այն պատճառարանութիւնը թէ Պատրիարքարանը շատ աւելի սրահանջկոտ էր եւ Թուրքերէն աւելի լայն իրաւասութիւններ ձեռք բերել կ'ուզէր, իսկ Նուպար փաշան քիչով զոհանալ կ'ուզէր, տրամաբանական առարկութիւն մը չէ: Պատրիարքարանը կրնար Պոլիս հրաւիրել Նուպար փաշան խորհրդակցութեան համար եւ կրնային հասկացողութեան եզր մը

գտնել: Ինծի կը թուի թէ «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»-ու առաջին հատորին մէջ յիշուած անձնական քինարկութիւնն էր պատճառը որուն Ներսէս Պատրիարքը պէտք չէր որ տեղի տար:

Բ. Ի՞նչ ՊԵՏՔ ԷՐ ԸՆԷԻՆՔ ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱՅՈՂՈՎԻՆ ԶԱԽՈՐԴՈՒԹԵՆԷ ԵՏՔ

Այս հարցումին պատասխանը Տոքթ. Թիրեաքեանը ժամանակին շատ յստակօրէն տուած էր Ներսէս պատրիարքին ուղղուած նամակի մը մէջ, ուր ան կը յայտնէր թէ ներկայիս Հայկական Խնդիրը հետապնդելը որեւէ օգուտ մը չունի, քանի որ եւրոպական մեծ պետութիւնները բոլորն ալ Թուրքերը սիրաշահելու ետեւէ են՝ առանձնաշնորհումներ ձեռք ձգելու համար: Ուստի մեզ կը մնայ առայժմ ոյժ տալ ուսումի եւ կրթութեան, զօրացնելով արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող դաշնական ընկերակցութիւնները: Ոյժ տալ վաճառականութեան, ինչպէս նաեւ արհեստի եւ արուեստի: Տոքթորին այս խորհուրդներուն եթէ հետեւած ըլլայինք, ապա տա՛ծ պիտի ըլլայինք, ապագայ բոլոր պատուհասներէն:

Գ. Ի՞նչ ՊԵՏՔ ԷՐ ԸՆԷԻՆՔ 1920-ԷՆ ԵՏՔ

Մենք պէտք էր հետեւէինք Պոլսոյ մէջ տրուած միջ-կուսակցական մեծամասնութեան

որոշումին, որ էր «Ներկայիս Հայութիւնը ուրիշ միջոց չունի, ի բաց առեալ ոյժ տալ նորակազմ Հայաստանի սովետ կառավարութեան: Օգնել Գաղութահայութեան, որպէսզի ան ինքզինքը վերագտնէ եւ ամէն ջանք թափել Սփիւռքահայութիւնը Հայ պահելու համար»: Այս պարագային ալ Դաշնակցութիւնը իր վրանասակար դերը խաղաց: Ան մերժեց հետեւել այս ողջամիտ որոշումին: Լակոնական մէկ բառով անտեսեց Քաջազնունիին զբոյժը, որ ան կտրուկ կերպով ըսած էր. — «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի»:

Արդեօք Դաշնակցութիւնը մինչեւ հիմա հասկցած է թէ Քաջազնունիին ըսածները որչա՞փ իրաւացի էին եւ են: Դաշնակցական փոքրամասնութիւնը փոխանակ հետեւելու վերոյիշեալ իմաստուն եւ ազգօգուտ խորհուրդին, նախընտրեց պայքարել ոչ միայն Սովետական Հայաստանի դէմ, այլ նաեւ Սովետական Միութեան, եւ ջանաց իր մենատիրութիւնը հաստատել Սփիւռքի Հայութեան վրայ: Արդիւնք, քանի մը տասնեակ Հայերու սպանութիւնը Հայու ձեռքով, արքայիսկոպոսի խողխողում Նիւ Եորքի եկեղեցւոյ մէջ, Հայ եկեղեցւոյ միասնականութեան բաժանում Միացեալ Նահանգներու մէջ, ջանքեր Անթիլիասը բաժնելու Մայր Էջմիածինէն: Այլ աւելին՝ Մեծ Եղեռնէն յիսուն տարիներ վերջ չկարենալ համաձայնիլ Ազգերու Միութեան մա-

տուցանուելիք դիմումի մասին եւ իր կողմէ զննել պահանջ մը, որ, ինչպէս վերեւ յիշեցի, ո՛չ իրաւական դեռին ունի եւ ո՛չ ալ կարելիութիւնը իրականանալու, եւ որ Հայու շահուն դէմ է եւ իրականանալու պարագային, արդիւնքը ուրիշ բան պիտի չըլլայ, այլ միայն Հայութեան վերջնական հաշուեյարդարութիւնը: Եթէ Դաշնակցութիւնը որդեգրած ըլլար Պոլսոյ ժողովին մեծամասնութեան որոշումը, այսօր Սփիւռքի Հայութիւնը միացած պիտի ըլլար եւ կազմ ու պատրաստ պիտի ըլլայինք Ազգերու Ժողովին կառարուելիք դիմումին: Հոս տեղին է յիշել դերմանացի նշանաւոր զբոյժի մը յայտնած կարծիքը մեր մասին, որուն ակնարկած եմ «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»-ու առաջին հատորին մէջ. — «Կարելի չէ երեւակայել Հայերու չափ սխալ քաղաքականութեան հետեւող ժողովուրդ մը»:

Եղբակացելով կ'ըսեմ թէ մենք, Թրքահայերս, մինչեւ 1915 Օգոստոսի Դաշնակցութեան Կարինի ժողովը, ունէինք ընտրելիք երկու ճամբայ: — Կա՛մ պիտի ջանայինք լեզու գտնել Թուրքերուն հետ՝ խաղաղօրէն բարուքելով մեր վիճակը, կա՛մ յենուլ Ռուսիոյ վրայ եւ անկէ սպասել մեր ազատագրումը: Կարինի ժողովին ժամանակ Դաշնակցութեան տուած պատասխանը Թուրքերուն եւ անոր հետեւանքով Հայերու արմատախիլ ըլլալը իրենց Մայր Հայրենիքէն, վերջ տուաւ առաջին վարկա-

ծին, քանի որ ներկայիս որեւէ ոյժ չենք ներկայացնէր թուրքերուն հետ խօսելու համար: Ուստի մեզի կը մնայ հիմա հետեւիլ երկրորդ վարկածին, այն է, յենուլ Սովետական Միութեան վրայ:

Ներկայիս մեր ընելիքը շատ յստակ եւ պարզ է: Ստեղծել Սփիւռքի Հայութեան միասնականութիւնը, որուն համար անհրաժեշտ է որեւէ կերպով ստեղծել Սփիւռքի Հայութեան համագումար մը, յարմար հայաշատ միջավայրի մը մէջ: Այս համագումարին պէտք է մասնակցին համայն աշխարհի հայ գաղութները, իւրաքանչիւրէն մէկ կամ աւելի պատգամաւորներով: Նաեւ պէտք է հրաւիրել բոլոր կուսակցութիւններէն ներկայացուցիչներ: Այս համագումարին պարտականութիւնը պիտի ըլլայ որդեգրել նոր ուղղութիւն մը իբր «Ազգային Ուխտ», կազմել սփիւռքի ընդհանուր Հայութեան անուան տակ կազմակերպութիւն մը: Ընտրել գործադիր մարմին մը լայն իրաւասութիւններով, գործադրելու համար Համագումարին որոշումները:

Ազգային ուխտին բովանդակութիւնը ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ, այլ միայն համաստեղծ հայաստան եւ համաստեղծ միութիւն: Սերտ յարաբերութեան մտնել անոնց հետ եւ յստակ կերպով հասկցնել թէ որոշած ենք գործել անոնց ղեկավարութեամբ եւ թելադրութեանց համաձայն: Նաեւ պէտք է սերտ յա-

րաբերութեանց մէջ մտնել Սովետական Հայաստանի բոլոր մշակութային կազմակերպութեանց հետ:

Որոշ է որ ներկայ պարագաներու տակ մեր պահանջները չենք կրնար իրականացնել արտաքին գործերու նախարարութեանց խողովակով, ի բաց առեալ եթէ ան լուծուի Սովետ Միութեան (որուն մաս կը կազմէ Սովետ Հայաստանը) եւ թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեանց միջեւ: Ուստի Սփիւռքի Հայութեան կը մնայ միմիայն Ազգերու Միութիւնը եւ մեր պահանջները պէտք է հիմնուած ըլլան հետեւեալ սկզբունքներու վրայ.—

Առաջին.— Փոքրամասնութեանց մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը:

Երկրորդ.— Մարդկութիւնը պէտք է թոյլատրէ որ պետութիւն մը կազմակերպէ փոքրամասնութեան մը բնաջնջումը, նպատակ ունենալով զանոնք զրկել իրենց ազգային իրաւունքներէն եւ պէտք է թոյլատրէ որ իբր նախանցեալ օրինակ ծառայէ ապագայ ոճրագործներուն, ինչպէս որ հայկական սպանդը օրինակ ծառայած էր Հիթլերին, որ երբ Հրեաներու բնաջնջումը կը կազմակերպէր, բաւական չած է.— «Այսօր ո՞վ կը յիշէ եւ կը խօսի հայկական ջարդերու մասին»: Ասկէ կարելի է հետեւցնել որ եթէ Նիւրեմպերկի դատաւարութիւնը տեղի ունենար թուրքիոյ մէջ առաջին համաշխարհային պատերազմէն ետք եւ

ոճրագործները իրենց արժանի պատիժը կրած ըլլային, չառ հաւանական է որ հրէական ջարդը տեղի պիտի չունենար:

Երբորդ. — Մարդկային խղճմտանքը եւ արդարութիւնը պէտք է թոյլատրեն որ ոճրագործը ժառանգորդ դառնայ իր զոհերուն:

Զորքարդ. — Մինչ գերման կառավարութիւնը, Հիթլերի գործած ոճիրներէն գերման ազգը պատասխանատուութենէ զերծ պահելու համար, չզոհանալով դաշնակից պետութեանց նիւրեմպերկի դատարանին գործադրած կախաղաններէն, ինքը եւս ձեռնարկեց գերման ոճրագործներու հետապնդման, որպէսզի անոնք որոնք յաջողած էին խուսափիլ դաշնակից դատարանէն, իրենց արժանի պատիժը կրէին եւ ոչ մէկ ոճրագործ ազատէր իր գործած ոճիրներու հետեւանքէն: Բոլոր եկած-դացած թուրք կառավարութիւնները ցաւակցութիւն մը անգամ չյայտնեցին իրենց գործած ոճիրներուն համար, այլ ամենամեծ ոճրագործին, Թալէաթին, սատակը տարիներ վերջ Պերլինէն Պոլիս փոխադրեցին եւ ամփոփեցին մեծ հերոսներու յատկացուած մասնաւոր գերեզմանատան մէջ: Թուրք կառավարութիւնը իր այս արարքով բոլորովին իւրացուց եւ վաւերացուց «Իթթիհատ եւ Թերաքը» կառավարութեան պատմութեան մէջ նախանցեալ չունեցող ահռելի ոճիրները, այսինքն բնաջրնջումը ամբողջ ժողովուրդի մը, զրկելու հա-

մար զայն իր մարդկային իրաւունքներէն: Միթէ մարդկային խղճմտանքը կարելի է որ ներէ այս տեսակ գեհեմական արարք մը:

Հիմգերորդ. — Հատուցում զոհին կրած նիւթական կորուստներուն:

Մինչ գերման կառավարութիւնը նորակազմ Իսրայէլի պետութեան վիթխարի դոմարներ վճարեց իրր հատուցում Հրեաներուն կրած վնասներուն, թուրք կառավարութիւնը ոչ միայն զլացաւ նման հատուցում մը, այլ ընդհակառակը ամէն ջանք կը թափէ հարստահարելու եւ կողոպտելու բոլոր Թրքահայերը, որոնք դժբախտութիւնը ունեցած են տակաւին ապրելու Թուրքիոյ մէջ: «Հարստութեան տուրք» անուան տակ գործուած կողոպուտը ասոր փայլուն ապացոյցն է:

Սփիւռքի Հայութեան կազմելիք միութիւնը պէտք է վերոյիշեալ ուղղութիւններով առնուազն երկու տարի փրոփականտ ընէ ամէն տեղ եւ ամէն առիթով, ի մասնաւորի Ազգերու Ժողովին անդամ պատուիրակներուն մօտ, որպէսզի նախ անոնք համոզուին եւ զբաւուին ի նպաստ մեր դատին: Եւ վստահ եմ որ եթէ կանոնաւոր կազմակերպուած ջանքեր թափուին, բնաւ դժուար պիտի չըլլայ ի նպաստ մեր դատին զբաւել ամբողջ Ասիր-Ասիական պետութիւնները եւ նաեւ եւրոպական պետութիւններէն շատերը: Գալով երկու Ամերիկաներուն, հարաւայիններէն շատերը կարելի է

սիրաչափի էլ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ Հիւսիսային Ամերիկայի թէ՛ ոչ պետութիւնը, դոնէ ժողովրդական խոշոր զանգուածներու համակրանքը:

Մեր նպատակին հասնելու համար պէտք է դործի մղել Սփիւռքի համայն Հայութիւնը, մասնաւորապէս անոր մտաւորական եւ արուեստի աշխարհածանօթ անձերը: Սարոյեանը, Մամուլեանը, Ազնաւուրը եւ ասոնց նմանները, շատ մեծ դեր կրնան խաղալ: Անոնցմէ որեւէ մէկուն հրապարակային ելոյթը վերոյիշեալ կէտերու հիման վրայ, աւելի մեծ արժէք ունի քան թէ մեզի պէս հազարաւոր մահկանացուներուն:

Բարեկամներէս ոմանք համամիտ գտնուելով հանդերձ իմ յայտնած գաղափարներուս, կ'առարկեն թէ նման կազմակերպութիւն մը առաջ բերելու նիւթական միջոցները կը պակսին մեզի եւ երկրորդ Դաշնակցութիւնը պիտի չօժարի օժանդակելու առաջադրուած նրպատակին: Իմ կարծիքովս սկզբնական շրջանին պէտք ըլլալիք նիւթական միջոցները կրնան տրամադրել Միացեալ Նահանգներու եւ Լիբանանի Հայերը, որոնք դրամական փոխադրութեան դժուարութիւն չունին: Առաջադրեալ մարմնոյ կազմութենէն ետք շատ դժուար պիտի ըլլայ համոզել Սովետական Հայաստանի կառավարութիւնը, որպէսզի ինք հոգայ ծախքերուն մէկ կարեւոր մասը:

Գալով երկրորդ դժուարութեան, այսինքն Դաշնակցականներու ընդդիմութեան՝ ես ալ տարակոյս չունիմ, դատելով իրենց անցեալի եւ նամանաւանդ վերջին յիսնամեակին իրենց բռնած ընթացքէն, շատ հաւանական է որ անոնք ընդդիմանան: Ասիկա թէեւ խիստ ցաւալի է, բայց անդարմանելի չէ, որովհետեւ կը խորհիմ թէ վերոյիշեալ մարմինը երբ կազմուի, ան անշուշտ պիտի ունենայ իր մամուլը, որուն միջոցաւ տեղեակ պիտի պահէ Սփիւռքի Հայութիւնը, իր ողջամիտ դործունէութեան բոլոր խաւերով, այդպիսով սիրաչափելով համայն Հայութեան համակրանքը, եւ շատ չանցած Դաշնակցութիւնը պիտի կղզիանայ եւ իր շուրջը միայն ամայութիւն պիտի գտնէ: Ես համոզուած եմ որ շարքայինները իրապէս ազդասէրներ են, բայց սխալ առաջնորդուած եւ իրականութենէ անտեղեակ պահուած: Անոնք մէյմէկ Անդրանիկներ են եւ որեւէ պահուն ուշքի գալով պիտի ստիպեն իրենց մեծերը որ նոր ուղղութեան հետեւին:

Այս առիթով կ'ուզեմ շեշտել թէ «ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ»ուս առաջին եւ երկրորդ հատորներու հրատարակման նպատակը եղած է ոչ թէ վարկաբեկել մեր քաղաքական ղեկավարները եւ յեղափոխականները, այլ հասկցնել Սփիւռքի Հայութեան մեր անցեալի սխալները, որպէսզի որդեգրեն նոր եւ ողջամիտ ուղղութիւն մը. իմ համոզումս այն է որ անոնք

եղած են զգացական հայրենասէրներ եւ տար-
ուած են սխալ հոսանքներէ եւ մինչեւ հիմա ալ
կան շատեր որ տակաւին չեն կրցած ձերբազա-
տել ինքզինքնին: Նաեւ իմ տեսակէտս այն է
որ թրքահայ յեղափոխական շարժումը մեծ
սխալ մըն էր, որովհետեւ տրուած պարագա-
ներու տակ ան անկարելիութիւն մըն էր եւ
սոյն անկարելիութիւնը նախատեսել զժուար
չէր որեւէ ողջամիտ մէկուն:

Իմ ո՛չ տարիքս եւ ոչ ալ բնակավայրս կը
թոյլատրեն որ ես գործնական քայլեր առնեմ
առաջադրուած գաղափարներու իրագործման
համար: Ասկէ առաջ «ՄՓԻԻՌԻ» շարաթա-
թերթի մէջ յօդուածով մը կ'առաջարկէի որ
երկու Վեհափառները միասնաբար նախաձեռ-
նարկ ըլլային Սփիւռքի Հայութեան համագու-
մարի խնդրոյն: Բայց նկատի ունենալով անոնց
ներկայ յարաբերութիւնները, կ'երեւայ իրենց
համար կարելի պիտի չըլլայ իրագործել այս
առաջարկս: Ուստի սրտցաւ եւ աւելի երիտա-
սարդ ազգայիններուն կը մնայ յաջողցնել հա-
մագումարին կազմակերպումը: Ի միջի այլոց
գուցէ կարելի ըլլայ կազմել հայաշատ կեդ-
րոններու մէջ համահայկական միութեան կո-
րիզներ, որոնք իրարու հետ հաղորդակցու-
թեան մտնելով յաջողցնեն գումարել առաջա-
դրուած եւ բազմացուած համագումարը: Այս
առաջադրութիւնները ի գլուխ հանելու համար
մեծ դեր ունի կատարելիք Սփիւռքի հայ մա-

մուլը, որ կը յուսամ թէ անասրեր պիտի չըլ-
լայ իր պարտականութեան հանդէպ եւ պիտի
չթոյլատրէ որ այս բազմաթիւները մնան «ձայն
բարբառոյ յանապատի»:

Նկատի ունենալով արտասահմանի հայ
երիտասարդութեան տկարութիւնը իր մայրե-
նի լեզուին մէջ, նպատակաւարմար գտնելի
այս հատորիս հետ զուգընթաց հրատարակել
տալ երկու հատորներու ալ անգլերէն թարգ-
մանութիւնը: Կոչ կ'ընեմ այդ երիտասարդնե-
րուն յիշել իրենց ծագումը եւ չմոռնալ որ ի-
րենց ծնողները եւ իրենց ծնողներուն ծնողները
զոհ գացած են թրքական վայրագութեանց:
Ուստի մեզի համար հայկական պահանջներու
հետապնդումը նուիրական է եւ պէտք է դառ-
նայ ազգային արժանապատուութեան խնդիր
եւ Հայութիւնը պէտք է ուխտէ որ պիտի չթոյ-
լատրէ ոճրագործներուն որ իրենց զոհերուն
ժառանգորդը դառնան:

Այդ երիտասարդութեան բնելիքը շատ
պարզ է: Անոնք պէտք է ամէն առիթով իրենց
ձայնը բարձրացնեն եւ պատգամեն իրենց հայ
եւ օտար ընկերներուն թէ այս ոճիրները կա-
րելի չէ որ անպատիժ եւ առանց հատուցումի
մնան:

Թերեւս ընթերցողներէս ոմանք կը տար-
ուին խորհելու թէ ես դատապարտելով հայ
յեղափոխական շարժումը եւ մանաւանդ պրն-
զելով թէ Դաշնակցութիւնը Կարինի ժողովին

Թուրքերու տուած պատասխանովը փութա-
 ցուց Թրքահայութեան մահուան դատաւճիռը,
 եւ կը միտիմ արդարացնել կամ մեղմացնել
 Թրքական ոճիրները: Այս տեսակ խորհողները
 բացարձակապէս կը սխալին: Իմ դատումնե-
 րուս մէջ ես ապացուցանել կ'ուզեմ որ եթէ
 Հայ յեղափոխութիւնը տեղի ունեցած չլլար
 եւ Դաշնակցութիւնը Կարինի ժողովին Թուր-
 քերուն տուած պատասխանը աւելի շրջահայ-
 եաց ըլլար, այսօր Թրքահայութիւնը ո՛չ ջար-
 դուած կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ իր Հայրենիքէն ար-
 մատախիլ եղած: Ո՛չ ոք կրնայ արդարացնել
 եւ կամ նոյնիսկ մեղմացնել ջանալ ոճիր մը,
 որ բացարձակ կանխամտածումով դորձա-
 դրուած է կառավարութեան մը կողմէ՝ նպա-
 տակ ունենալով բնաջնջել ամբողջ ժողովուրդ
 մը զազանային բոլոր միջոցներով, պարզապէս
 զայն զրկելու Համար մարդկային տարբա-
 կան իրաւունքներէն: Արդէն, մեր դատը եւ
 պահանջները Հետապնդելու առաջարկած մի-
 ջոցներս ապացոյցն են իմ խօսքերուս: Նաեւ
 Հոս պէտք է աւելցնեմ որ, ես որեւէ թշնա-
 մութիւն չունիմ ոչ մէկ կազմակերպութեան եւ
 ոչ ալ որեւէ անձի դէմ: Իմ նպատակս եղած է
 մեմիայն մատնանշել դործուած սխալները եւ
 թելադրել պէտք եղած դարմանները:

Գ Ի Ն

Արտասահման՝ 1 Տոլար:
Լիբանան՝ 1.50 Լիբ. Ոսկի

9(47.925)

7-26

h2

SEVAN
PRINTING HOUSE
P. O. BOX 2669
BEIRUT, LEBANON

ՇԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՍՏԵՆ՝
SARKIS IZMIRLIAN
P. O. BOX 112
KHARTOUM, SUDAN